

Het tij zal keren

Historische aspecten van crisis en malaise in Nederland

DR. J. F. E. BLÄSING*

Veelvuldig worden de huidige economische moeilijkheden vergeleken met die van de jaren dertig. Het lijkt zeer voor de hand te liggen dat naar die tijd wordt verwezen.

De bestudering van vroegere crises zou echter wel eens betere inzichten kunnen opleveren voor het nu te voeren herstelbeleid dan de lessen van de jaren dertig. De auteur van dit artikel constateert opmerkelijke overeenkomsten tussen de omstandigheden in Nederland die tot de grote crisis van 1780 tot 1848 leidden, en de situatie van vandaag. Toen hield Nederland de industriële revolutie bijna driekwart eeuw buiten de deur. Naar de mening van de auteur kan een overeenkomstige ontwikkeling nu worden vermeden door o.a. de markt ruim baan te geven en creatief ondernemerschap te stimuleren.

Inleiding

De geschiedenis is een onmisbaar hulpmiddel in de samenleving. Onmisbaar voor het begrijpen van het heden, maar ook onmisbaar bij het ontwerpen van toekomstscenario's. Immers, zoals aan iedere medische behandeling de vraag naar de voorgeschiedenis vooraf dient te gaan, zo hoort ook aan het begin van de analyse van crisis en economische malaise een economisch-historische anamnese te staan.

We vragen ons wel eens af in welke mate wij uit de geschiedenis leren. Maar dat het verleden ons beïnvloedt, bewust of onbewust, staat vast en zal door niemand worden ontkend die over zich zelf en/of de maatschappij waartoe hij behoort, heeft nagedacht. De geschiedenis verleent ons een identiteit — opgebouwd uit vergelijkingen, ook analogieën genoemd — die wij al dan niet bewust c.q. gericht op ons af kunnen laten komen.

Verschaft de geschiedenis ons ook recepten om uit een economische impasse te geraken? Een bevestigende conclusie zou veel te ver gaan omdat de geschiedenis zich niet herhaalt. Maar het lijdt geen twijfel dat vergelijking van historische situaties tot een betere economische foutenanalyse en herstelstrategie kunnen bijdragen. Bloei en verval zijn kernthema's in de historie, aan het Nederlandse pionieren en rentenieren in het verleden is het besef gekoppeld dat het tij telkens weer keerde. Alleen daarom al acht ik het volstrekt onjuist om met name in onze tijd van economische recessie in het verlamende pessimisme van crisis- en doemdenken te vervallen.

Vergelijking van de jaren dertig met de huidige crisis

„In Nederland ziet het er . . . somber uit”, schreef E. G. J. Gimbrère in een tijd dat de enkele decennia later beginnende geweldige Nederlandse economische expansie nog niet kon worden voorzien. Het economisch perspectief van die tijd, de jaren dertig, kenschetste hij als volgt: „Waar het naar toe moet weet niemand. De tegenstrijdige maatregelen die elkaar in snel tempo opvolgen, wijzen er niet op dat men hier in het volle licht springt, integendeel” 1). Ik geloof niet dat een trefender karakterisering van de economische situatie en politiek van dit moment te bedenken valt. Inderdaad cumuleren

ook in onze tijd dezelfde soort uitspraken, die bovendien vaak aan de toenemende werkloosheid van de depressiejaren dertig refereren. Herhaalt de geschiedenis zich toch?

Het historisch aardige is dat die vergelijking niet opgaat, althans naar mijn mening niet. Ik meen dat wij van de jaren dertig weinig kunnen leren omdat de malaise toen eerder conjunctureel dan structureel van aard was en omdat voor de ons thans beklemmende problemen duidelijk meer structurele dan conjuncturele oorzaken en symptomen aan te wijzen zijn.

Het is bekend in welke termen zich in onze tijd de economische onlustgevoelens plegen te ontladen. „Nu er een tegenwind waait . . . laten veel ondernemers het afweten”, „de groei is eruit, intellectuele en politieke verstarring, maatschappelijke stilstand, slaapziekte, afkeer van techniek en nieuwigheden, veel praten en weinig doen”, zijn enkele voorbeelden van de „opbeurende” formuleringen die we in rapporten en publikaties regelmatig tegenkomen 2). Industrietakken zijn ten dode opgeschreven of al gestorven en „leven” nog slechts voort als nostalgie en trauma van de (oud-)werknemers. Zoals bij voorbeeld de wolindustrie in Tilburg, waarover nog het meest in de gemeentelijke monumentencommissie wordt gesproken want industriële archeologie is in. Naar mijn overtuiging gaat achter de genoemde voorbeelden een economisch transformatieproces schuil dat aan een veel eerdere fase van de Nederlandse economische evolutie doet den-

* Wetenschappelijk hoofdmedewerker economische geschiedenis aan de Katholieke Hogeschool Tilburg. Dit artikel is een uitgewerkte, doch ingekorte versie van een voordracht voor de Brabants-Zeeuwse werkgeversvereniging - studieclub Tilburg-West op 7 januari 1982. Voorbereidende beschouwingen over de analogie tussen de tweede helft van de 18de eeuw en de 20ste eeuw zijn te vinden in: *Economienblad*, nr. 14/15, 22 juli 1981 en nr. 16/17, 19 augustus 1981; *NRC Handelsblad*, 22 september 1981. Als aanvulling interessant is M. Geldens, *De krantekoppen van 1680*, *EW Extra*, 31 oktober 1981, blz. 13 e.v.

1) E. G. J. Gimbrère, *Nederlands monetaire politiek*, uitgave drukkerij Henri Bergmans & Cie, Tilburg, 1934 (in 1935 in de *Maasbode* gepubliceerd), blz. 48.

2) Compilerend hier P. van Dijk en S. Rozendaal, *De Hollandse ziekte*, 1981, blz. 9/10, 13, 20/21.

ken dan aan de jaren dertig, namelijk de periode 1780-1848, die Kossmann de grote crisis noemt 3).

Waarom wordt er dan zo intensief aan de jaren dertig gedacht en waarom lijkt die analogie uiteindelijk toch minder vruchtbaar? Natuurlijk zijn er meer overeenkomsten aan te wijzen dan dat er evenals thans, sprake was van een internationale crisis, gekenmerkt door werkloosheid, stagnerende wereldhandel en achteruitgang van het nationale produkt. Keren we even terug naar Gimbrère dan frappeert ons in de eerste plaats de gelijkenis met wat ons in de huidige situatie zo onplezierig in de oren klinkt. „De regering predikt loonsverlagingen” — toen omdat de kosten van levensonderhoud waren gedaald — „maar laat tevens niets onbeproefd om die kosten op te schroeven”, „daarbij vergetende dat zij als debiteur op belastingheffing is aangewezen die een meer en meer verarmende bevolking treft en tevens op slinkende inkomens en vermogens drukt”. Dat ook aan pensioenrechten zou worden getornd, lag, aldus Gimbrère in 1934 4), opeen logische lijn met de leuzen van belastingverhogingen en salariskortingen. „... Wij moeten versoberen, omdat wij van den hoogen boom geleefd hebben” luidde de kennelijk in crisistijden erg geliefde motivatie. Het overheidspessimisme in onze samenleving kan nauwelijks minder diepgaand genoemd worden wanneer we het vergelijken met Zijlstra's jaarverslagen; een aaneenschakeling van sombere profetieën 5).

Maar er is meer. Te denken valt aan de behoudzucht in de samenleving en aan de snel opkomende traumatische gevoelens ten aanzien van de economische situatie: beide keren voorafgegaan door vooruitgangsgeloof, „prosperity for ever” in de „gay twenties” en „eeuwige groei” in de jaren zestig/zeventig en beide keren gevolgd/begeleid door een crisis in de economische theorie. Toen en nu zien we veel overheidsingrijpen ter leniging van de gevolgen der depressie — aanpassingspolitiek zei men toen al. Toen en nu een harde-guldenbeleid, dat in de jaren dertig zijn inspiratie aan de ethiek ontleende en thans mogelijk is dank zij de aardgasbaten. Te denken ware voorts aan de werkgelegenheidsplannen van de Hoge Raad van Arbeid in 1939 en het welbekende banenplan in onze dagen waar, mild geformuleerd, slechts weinigen enig heil in zien. Ook is de huisvestingsproblematiek vergelijkbaar wat betreft de verschuiving van kopen naar huren, de daling van koopsommen en de verhuismobiliteit, en de toenemende leegstand. Toch functioneerde ook dienaangaande het marktmechanisme in de jaren dertig nog enigszins, blijkens de, met stijgende bezettingsgraad, dalende huren 6).

Niet rechtstreeks vergelijkbaar lijken mij op dit moment de werkloosheidscijfers, ofschoon de absolute aantallen niet meer zo ver uiteenlopen: van 18.000 in 1929 tot 500.000 in 1935, of wel 15,6% van de beroepsbevolking in dat jaar en 17,5% in 1936. Tegen de achtergrond van een totale bevolkingsomvang van 8,5 miljoen toen en goed 14 miljoen nu met een werkgelegenheid van rond 90,5% voor de afhankelijke beroepsbevolking wil het mij voorkomen dat er naast tempoverschillen ook significante niveauverschillen mogen worden geconstateerd, al valt volgens Joh. de Vries te bedenken dat in onze samenleving vele niet-werkenden in allerlei sociale-verzekeringsregelingen schuilgaan 7).

Nochtans zijn er andere, mijns inziens meer cruciale verschillen tussen de malaisejaren dertig en zeventig/tachtig van deze eeuw. Om te beginnen kon tijdens de eerste periode van een bewuste machtsconcentratie bij de overheid geen sprake zijn. Het marktmechanisme hield men zoveel mogelijk in stand. Daardoor bleef de produktiefactor arbeid — thans in een uitermate sterke positie verkerende — een speelbal van het lot. In tegenstelling tot nu kenden de jaren dertig lage rente- en energiekosten, een de facto naar beneden gerichte loon- en prijs-spiraal en — heel duidelijk — een veel lager en vooral dalend consumptieniveau per hoofd van de bevolking. Te wijzen is ten slotte op de verdere ontwikkeling van de werkgelegenheid. Het is enerzijds waar dat Nederland aan het eind van de jaren dertig van de opgaande wereldconjunctuur profiteerde. Het is anderzijds evenzeer juist dat de breuk in de economische processen door de tweede wereldoorlog de ver-

gelijkingsmogelijkheden beperkt. Dat de werkloosheid na de devaluatie van de gulden in 1936 naar 9,6% in 1939 daalde, duidt evenwel tevens in de richting van een zekere beleidsgevoeligheid.

Raken we hier het wezenlijke strijdpunt van de conjuncturele versus de structurele crisisverklaring? Het is bekend dat Colijn veel nadruk op het structurele karakter van de crisis legde, waarbij hij aan de veranderingen in de internationale economische structuur ten gevolge van de eerste wereldoorlog dacht. In de vakliteratuur daarentegen overheerste lang het conjuncturele aspect, maar recentelijk heeft met name P. W. Klein weer de structurele elementen beklemtoond. De lange duur van de depressie in Nederland verklaart Klein bij voorbeeld door te wijzen op het toen nog relatief grote gewicht van de landbouwsector voor de Nederlandse economie. De landbouw werd zeer zwaar getroffen door de structurele onevenwichtigheid dat de wereldmarktprijzen voor industriegoederen minder daalden dan die voor rurale voortbrengselen. Op lange termijn meent hij zelfs tot een structureel verdragingsproces van de economische groei te mogen concluderen, waarin de conjunctuur was ontwaard 8) en waardoor er geen beleidsalternatief voor de regering zou hebben bestaan.

Nu is het evident dat sinds wij in het industriële tijdperk leven structurele en conjuncturele fenomenen altijd door elkaar heen spelen en causale toerekening noodzakelijkerwijs een kwestie van subjectieve interpretatie is. Dat weet Klein uiteraard ook: „Opinies van historici lopen immers hinderlijk uiteen” 9). Persoonlijk zou ik dat overigens eerder als een vruchtbaar fatum willen zien en blijf ik voor de rest de mening toegedaan dat, als we een conjuncturele recessie c.q. depressie als een tijdelijk verschijnsel definiëren en een structurele malaiseperiode als synoniem met blijvende veranderingen, de jaren dertig eerder conjuncturele dan structurele verstoringen te zien gaven.

Hoewel ik ertoe neig om de laatste primair als een „macro-maatschappelijk” gebeuren op te vatten, dat wellicht in sterke mate veroorzaakt wordt door economische krachten, zijn hiervoor ook zuiver economische symptomen aan te wijzen.

3) E. H. Kossmann, *De lage landen. Anderhalve eeuw Nederland en België 1780-1940*, 1976, blz. 9/10.

4) E. G. J. Gimbrère, op. cit., blz. 20 e.v.

5) F. Messing, *De Nederlandse economie 1945-1980. Herstel, groei, stagnatie*, 1981, blz. 102. Over J. Zijlstra's optimisme vgl. K. Caljé e.a., Het is geen noodlot, het is een opgave, *NRC Handelsblad*, 5 december 1981.

6) Joh. de Vries, De wolf kwam... de jaren 30 in Nederland: het economische gezichtspunt, in: P. W. Klein en G. J. Borger (red.), *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid*, 1979, blz. 1/2; idem, *De Nederlandse economie tijdens de 20ste eeuw. Een verkenning van het meest kenmerkende*, 1977, blz. 112; R. Bullhorst, Economische stagnatie beroert ook woongedrag. Bijlage Wonen & Bouwen, *NRC Handelsblad*, 12 december 1981; K. B. van Popta, Werkgelegenheidsplannen van vroeger met ideeën van nu, *NRC Handelsblad*, 11 november 1981.

7) Joh. de Vries, op. cit., 1977, blz. 112/113; id., op. cit., 1979, blz. 1; E. H. Kossmann, op. cit., blz. 515; H. Kessens, Spook van de jaren '30. Vergelijkingen met dieptepunt werkloosheid, *Nieuwsblad van het Zuiden*, 24 december 1981, blz. 23; H. de Vries, *Economienwerk en werkloosheid. Nederlandse economie over het werkloosheidsbeleid vóór 1940*, 1976, blz. 9, 19.

8) P. W. Klein, Depressie en beleid tijdens de jaren dertig. Kanttekeningen bij de ontwikkeling van de Nederlandse volkshuishouding in de jaren dertig, in: P. A. M. Geurts en F. A. M. Messing (red.), *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie II*, 1977, blz. 165/166, 174/175, 186. Vgl. hier echter ook: P. W. Klein, Kleine tijden. Sociale en economische ontwikkelingen in de periode 1916-1929, *ESB*, 24/31 december 1980; en H. de Vries, Colijn en de Nederlandse economen, in: P. Boomgaard (red.), *Exercities in ons verleden*, 1981, blz. 118.

9) P. W. Klein, Crisis: woord en werkelijkheid in de geschiedenis, *ESB*, 9 februari 1977, blz. 131. Voor een relativerende positie zie Joh. de Vries, op. cit., 1977, blz. 98: „De conjunctuur werd door structurele elementen bepaald”.

Zo is Rijnvos niet voor niets de mening toegedaan dat de structurele stagnatie, zoals Keynes die voorzag, zich niet voordeed. Aan de andere kant zou een ander en in het bijzonder eerder in praktijk gebracht monetair overheidsbeleid wel degelijk een positieve invloed op de arbeidsmarktsituatie in Nederland hebben gehad, aldus de vorig jaar plausibel gemaakte conclusie van Drukker en Harbers op basis van een simulatiemodel van de Nederlandse volkshuishouding in de jaren dertig (10). Maar wat mijns inziens nog overtuigender is: de jaren dertig wijzigden geenszins het fundamentele karakter der Nederlandse maatschappij; er was zeker geen sprake van een al dan niet revolutionair veranderingsproces dat tot een voortdurende wijziging van de maatschappelijke situatie aanleiding gaf (11). Terecht heeft onder meer Heldring erop gewezen (12) dat depressie en oorlog de structuur van de Nederlandse samenleving vrijwel onaangetast lieten, de traditionele politieke en geestelijke levenspatronen niet doorbraken, getuige het uitblijven van sociale en (rechts)radicaal-politieke beroering.

Het is daarom dat mij in het kader van een comparatieve analyse ten behoeve van een ook met het oog op onze huidige economische problemen mogelijk relevante historische les de blik op een heel ander tijdvak veel stimulerender lijkt. Twee eeuwen geleden namelijk verkeerde Nederland in economisch- en sociaal-maatschappelijke omstandigheden die, de grote afstand in de tijd ten spijt, in menig — en essentieel — opzicht aan die van nu doen denken.

Vergelijking van de periode 1780-1848 met de huidige crisis

Niets heeft in de crisisperiode 1780-1848 op de tijdgenoot meer indruk gemaakt dan het verontrustend snel groeiende pauperisme, waarachter onmiskenbaar een knellende structurele werkloosheid schuilging. Weliswaar ontbreken exacte cijfers voor de achttiende en negentiende eeuw in deze en mogen werkloosheid en pauperisme niet zonder meer als congruente verschijnselen worden aangezien. Toch lijkt een aanzienlijke overlapping veel waarschijnlijker dan een langdurig naast elkaar bestaan van pauperisme en volledige werkgelegenheid. Vanuit het toenmalige massale pauperisme heeft H. F. J. M. van den Eerenbeemt terecht geconcludeerd tot chronische, ja dramatische werkloosheid.

Hongeroproeren en repressieve maatregelen der overheid (razzia's, lijfstraffen, verbanningen enz.) liidden het tijdperk in. Het aantal bedeelde in Amsterdam bedroeg in 1799 80.000, ongeveer 45% van de stedelijke bevolking. In 1830 werd 10% van de totale Nederlandse bevolking bedeed, in 1848 16%. In Noord-Holland ontving in dat jaar bijna een kwart van de bevolking steun, in 1840/1850 bijna 30%. Van den Bosch meende in 1842 dat slechts een derde van de bevolking meer verdiende dan de helft van wat zij strikt nodig had. Geen wonder dat het aantal vondelingen tussen 1770 en 1800 van 30 tot bijna 500 per jaar steeg (13).

Een en ander gebeurde ondanks de activiteit van de vele particuliere instellingen van armenzorg, die nergens in Europa over zoveel financiële draagkracht beschikten als in de Republiek. Aan de werkelijke oorzaken van de werkloosheid ging men voorbij; de eerder paternalistische en filantropische dan op hervorming gerichte weldadigheid c.q. werkloosheidsbestrijding werkte door haar veelal onkritische hulpverlening zelfs minder gewenste resultaten in de hand: enerzijds het ontstaan van vele beroepsarmen en anderzijds de doffe onverschilligheid van de werkwillige pauper ten gevolge van een uitzichtloos en werkloos bestaan (14).

Wij zijn uiteraard vrij om hierin al dan niet de crisissymptomen van onze sociale-verzorgingssamenleving in statu nascendi te zien. Doch een hele reeks andere, min of meer sterke overeenkomsten versterkt het beeld van een toen op analoge wijze door structurele veranderingen geteisterde maatschappij. Bij voorbeeld de hoge (accijns)belastingen die onevenredig op de kleine man drukten en het in vergelijking

met andere landen betrekkelijk hoge loonpeil in de Republiek, waardoor haar concurrentiekracht op de internationale markt sterk werd aangetast. Bovendien het opmerkelijke verschijnsel gastarbeid op een vervallende arbeidsmarkt. Het geeft, om een voorbeeld te noemen, te denken dat thans in de aantrekende Friese scheepsbouw vakmensen uit Schotland te werk moeten worden gesteld. De tweede helft van de achttiende eeuw liet eveneens een structureel nijpend tekort aan vakkundige arbeidskrachten zien. Jaarlijks kwamen grote aantallen hardwerkende gastarbeiders vooral uit het Duitse achterland naar Nederland om tegen minder loon dan de inlander kon bedingen het zware werk bij de boeren te verrichten. Bekend is Malthus' vergelijking van Holland als „het graf van Duitsland” (15).

Psychische tekenen van verval, als luiheid, weeldezucht, slapheid van de staatkunde en sociale spanningen kenmerkten, aldus Kossmann, het maatschappelijk proces en gaven aanleiding tot de bekende karikaturale schilderijen van het toen versuifte en lusteloze geslacht dat op de vaderlandse rijkdommen uitrustte. Dat sluit — mirabile dictu — precies aan bij de apathie, de futloosheid en het anti-industriedenken waartegen Arie van der Zwan thans zo eloquent ten velde trekt. Als gevolg van sterke verstarings- en verzuilingstendenties voldeed de toenmalige maatschappelijke orde niet meer — evenmin als de huidige. De overgang van handels- naar renteniersstaat in de achttiende eeuw liet een verschijnsel zien dat doet denken aan de versluiserende effecten van de aardgasopbrengsten in onze tijd, door sommigen ook als gasvergiftiging bestempeld. Ondanks het massale pauperisme als benauwend structureel probleem, steeg het nationale inkomen. Er werd meer verdiend dan in de gouden eeuw, doch de opgestapelde rijkdommen en de ten toon gespreide weelde bleven natuur-

10) C. J. Rijnvos, De overheid moet een stap terug. De spanning tussen de private en collectieve sector in de economie, *Intermediair*, jg. 17, nr. 46, 1981, blz. 3. J. W. Drukker en E. H. M. Harbers, *Het nieuw vermakelijk begrotingsspel: een simulatiemodel van de Nederlandse volkshuishouding 1922-1938*, paper conferentie Maatschappijgeschiedenis Twente, 1977, blz. 2 en E. H. M. Harbers e.a., *Unemployment and economic policy in the Netherlands during the 1930's: some preliminary findings, more unsolved problems*, conference-paper Groningen, 1980, blz. 41/44.

11) T. J. Kastelein, *Groei naar een industriële samenleving*, 1977, blz. 17. Een andere, meer structurele opvatting verkondigt W. J. v. d. Woestijne, 1920-1970 en de huidige lange depressie, *Ekonomies bulletin*, Amsterdam (VU), jg. 9, nr. 4, 1978, blz. 12.

12) J. L. Heldring, Rustig in de woelige baren. Dezeer dagen, *NRC Handelsblad*, 22 april 1977.

13) H. F. J. M. v. d. Eerenbeemt, *Armoede en arbeidsdwang. Werk- en inrichtingen voor „onnutte” Nederlanders in de Republiek 1760-1795*, 1977, VII, blz. 4, 11. P. Jansen, Poverty in Amsterdam at the close of the Eighteenth century, *Acta Historica Neerlandica*, jg. 10, 1978, blz. 99, 108/109. J. A. Faber, De achttiende eeuw, in: J. H. van Stuijvenberg (red.), *De economische geschiedenis van Nederland*, 1977, blz. 153/154. W. M. Zappey, De 19de eeuw, deel I 1813-1848, in: J. H. van Stuijvenberg (red.), op cit., blz. 217. E. H. Kossmann, op cit., blz. 12, 62, 90, 127. Een ietwat anders nuancerend geluid laat hier horen H. Diederiks, *De arbeidsmarkt in Nederland omstreeks 1800. Enige aspecten*, paper conferentie Maatschappijgeschiedenis, Utrecht, 1981.

14) H. F. J. M. v. d. Eerenbeemt, op cit., blz. 10-12. E. H. Kossmann, op cit., blz. 62, 90/91, 127. Lokaal detailonderzoek schijnt overigens de vaak gehoorde wisselwerking tussen pauperisme, werkloosheid en misbruik der sociale voorzieningen in de 18/19de eeuw enigszins tegen te spreken, zie b.v. L. Noordegraaf, *Daglonen in Alkmaar 1800-1850*, Alkmaar, 1980. Hetzelfde geldt voor de resultaten van een Amsterdamse werkgroep o.l.v. J. A. Faber ten aanzien van Amsterdam, die hopelijk binnenkort gepubliceerd kunnen worden.

15) H. F. J. M. v. d. Eerenbeemt, op cit., blz. 7/8. E. W. Hofstee, *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden*, 1981, blz. 87, 113. W. M. Zappey, op cit., blz. 206. Vgl. hier ook VNO - sinds '70 te veel nivellering, *NRC Handelsblad*, 10 december 1981 en de artikelen: Raad - werk genoeg in ziekenhuizen, en E. Bomhoff, *Keiharde cijfers niet verdoezelen*, *NRC Handelsblad*, 26 oktober 1981; alsmede EW-symposium over herindustrialisatie en groei in Nederland, *EW Extra*, 31 oktober 1981, blz. 6.

lijk slechts de zaak van een beperkte groep gezeten burgers 16).

Anti-industriedenken en anti-technieksentimenten. Er werden toen geen kostbare, brede maatschappelijke discussies geïnitieerd, maar er manifesteerde zich wel een gebrek aan vertrouwen in de toekomst, of beter in de winstgevendheid van innoverende projecten. Dat uitte zich o.a. in het vertrouwde patroon van kapitaalvlucht en ontbrekende investeringsneiging der ondernemers. Men schat dat omstreeks 1780 ongeveer f. 1.500 mln. in het buitenland was geïnvesteerd, een gigantisch bedrag en karakteristiek voor de renteniersmentaliteit. Het gevolg was een verouderde en vervallende infra- en produktiestructuur aan het begin van de negentiende eeuw. Aan een eens voorbeeldige inrichting als de trekschuiten veranderde sedert de zeventiende eeuw gedurende twee eeuwen in technisch opzicht niets meer. Bij de uitvinding en toepassing van de stoommachine in de fabrieks- en vervoerssector speelde Nederland geen rol, evenmin als bij het ontstaan van de massaproductie. De meeste industrietakken verspeelden hun concurrentiemarge door hoge en stijgende arbeidskosten alsmede door de forse belastingen die voortdurend stegen om de nationale schuld te kunnen betalen. De belastingen die Nederlandse ingezetenen betaalden, waren al in 1699 bijna drie keer zo hoog als die in Engeland of Frankrijk.

Het is niet verbazend dat de in technisch opzicht achterblijvende industrie uiteindelijk zelfs op de nationale markt de concurrentie tegen het kwalitatief betere buitenlandse product niet meer aankon 17). „Het werk is hier lomper en doorgaans veel ongepolijster”, werd in 1779 bericht. Men kan stellen dat Nederland in de achttiende eeuw zijn economische suprematie aan het revolutionair industrialiserende Engeland kwijtraakte; thans dreigt Nederland in een situatie van onderontwikkeling te geraken. Van een eerste- naar een tweederangsnatie toen en naar een derderangsnatie nu?

Het is misschien ietwat overdreven om de toen sterk groeiende voorkeur voor comfortabele passieve handels- en bemiddelingsfuncties met de in onze tijd niet ongebruikelijke verdringing van het handels- en winstmotief door overwegingen van moraal en ethiek te vergelijken. De toegepaste remedies liggen in ieder geval in dezelfde lijn: symptoombestrijding in plaats van een doortastend structureel beleid.

In de tweede helft van de achttiende eeuw liepen niet onverdienstelijke pogingen van de Oeconomisch-Patriottische Beweging om de industrie te reanimeren en daardoor het pauperisme te bestrijden op een onvermijdelijke teleurstelling uit. Omstreeks 1775 ontstaan, trachtte de Beweging — vol goede wil — haar doelstellingen te realiseren door het uitgeven van geschriften, het geven van premies en medailles, het organiseren van prijsvragen, door het aanprijzen van het binnenlandse product en door meer directe vormen van werkverschaffing als de stichting van armenscholen en -fabrieken. Helaas werden geen blijvende bronnen van (nieuwe) welvaart aangeboord, omdat werkelijk inzicht in de structurele oorzaken van het economisch verval ontbrak.

Hetzelfde geldt ten aanzien van pogingen in het begin van de negentiende eeuw om de industrie als werkverschaffer te ontwikkelen. De industriële uitdaging werd door de samenleving niet aangenomen. Tot 1845 toonde zich de Nederlandsche Handel-Maatschappij, opgezet als veelomvattend stimulantium voor nationaal herstel en structurele verandering, om wille van de werkgelegenheid geen voorstander van het fabriekswezen. Thuisarbeid, in combinatie met een marginaal agrarisch bedrijfje, hield de lonen laag, gaf vele handen werk en belemmerde de mechanisatie 18). De afkorting NHM werd op een gegeven moment gelezen als Niemand Handelt Meer.

Te hopen is dat de thans op te richten Maatschappij van Industriële Projecten niet soortgelijke effecten in de hand gaat werken. Want is de situatie, structureel gezien, nu zo principiële anders? Het lijkt mij zeer de vraag of het bij verschillende gelegenheden aangekondigde voornemen van het rijk om meer Nederlandse waar te kopen en een rechtstreeks ver-

band te leggen tussen de overheidsaanschaffingspolitiek en innovatie, niet op dezelfde wijze aan de wezenlijke problemen van onze zieke volkshuishouding voorbijgaat. Wat te denken van het regeringsbeleid om structureel zwakke bedrijven met oog op de werkgelegenheid zwaar te subsidiëren en van moderne publiciteitscampagnes als „Hou van Hollands” en „the best of Holland” waarmee in eigen land begrip en sympathie moeten worden gekweekt voor het Nederlandse ondernemerschap? Of van de voorstellen om institutionele beleggers tot belegging te dwingen in bij voorbeeld de sociale woningbouw? 19)

Interessant is in dit verband dat in de achttiende eeuw dezelfde overheid die werkplaatsen trachtte te creëren, tevens door nieuwe accijnzen bloeiende bedrijfstakken in grote problemen bracht: als eigentijds voorbeeld met een historische parallel moge de bierbrouwerij en distilleerderij dienen. In dat licht wekt het geen verbazing dat de ondernemers die het risico van een industrieel innoverend bedrijf aandurfden, eerder uitzondering dan regel waren. Toen waren de eenzame pioniers de Noordnederlandse voormannen van de scheeps- en machinebouw, Roentgen en Van Vlissingen; nu zou te noemen zijn de zeer moderne Nederlandse tuinbouw of een expansief groeiend industrieel bedrijf als de Advanced Semiconductor Materials International NV te Bilthoven, met een omzetgroei van 38% per jaar. Evenals in de negentiende eeuw vaak het geval was moest het benodigde kapitaal uit het buitenland komen 20).

Natuurlijk mogen wij het stringente zeventiende- en achttiende-eeuwse gilderegime met zijn uitgebreide bepalingen niet associëren met het overheidsdirigisme en/of de vakverenigingszorg in onze dagen. Dat er evenwel toen iets fout was met de economische dynamiek blijkt, zoals Van den Eerenbeemt ons mededeelt 21), uit een aanvraag van de Engelsman White uit 1778, gericht aan het Haarlemmer stadsbestuur, om aldaar een fabriek van Engelse en Schotse tapijten te mogen vestigen. Als voorwaarde stelde hij onder andere dat hij vrij wenste te zijn van verplichtingen tegenover het plaatselijke gildewezen. Het is niet bekend hoe het verder met dit verzoek afliep. Wel weten we dat White in 1783 als fabrikant van Schotse tapijten gevestigd was te Hilversum waar geen remmende gildebepalingen bestonden.

Het spreekt vanzelf dat er behalve op frappante overeenkomsten ook gewezen moet worden op in het oog springende verschillen tussen de grote crisis 1780-1848 en die van de jaren tachtig van de twintigste eeuw. Zowel in sociaal, als in

16) E. H. Kossmann, op. cit., blz. 11. H. F. J. M. v.d. Eerenbeemt, *De Patriotse-Bataafse-Franse tijd (1780-1813)*, in: J. H. van Stuijvenberg (red.), op. cit., blz. 157/158, 160. *Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie*. Rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 1980. Zie ook: J. F. August de Meijer, 't is laat maar het kan nog, *Economischblad*, jg. 3, 1981, blz. 4/5: „...alles gaat hier zo langzaam... waarom moet het in dit landje toch zo lang duren voordat er wat gebeurt?”

17) J. A. Faber, op. cit., blz. 155. J. de Vries, *Barges and capitalism. Passenger transportation in the Dutch economy 1632-1839*, 1981, blz. 232/233. H. F. J. M. v.d. Eerenbeemt, op. cit., blz. 1, 3. I. Wallerstein, aangehaald bij M. Geldens, *De krantekoppen van 1680*, *EW Extra*, 31 oktober 1981, blz. 13. E. H. Kossmann, op. cit., blz. 12/13. 18) Joh. de Vries, *De economische achteruitgang der Republiek in de 18de eeuw*, 1968, blz. 180 e.v. E. H. Kossmann, op. cit., blz. 12. H. F. J. M. v. d. Eerenbeemt, op. cit., blz. 3. W. M. Zappey, op. cit., blz. 203.

19) Hou van Hollands, *NRC Handelsblad*, 9 april 1981. W. A. Arts, *Herindustrialisatiebeleid: leren van de ervaring*, *ESB*, 2 december 1981, blz. 1199. H. O. C. R. Ruding, *Beleggingsdwang zal problematiek alleen nog maar groter maken*, *EW Extra*, 31 oktober 1981, blz. 17.

20) W. M. Zappey, op. cit., blz. 204/205. F. Endt, *Silicon valley in de Jan Steenstr.*, *NRC Handelsblad*, 3 oktober 1981. Voor het genoemde en andere voorbeelden: M. Wagenaar, Jan Salie is onschuldig, *NRC Handelsblad*, 10 januari 1981 en *Motorrijders betogen tegen nieuwe extra belastingdruk*, *NRC Handelsblad*, 19 december 1981. 21) H. F. J. M. v.d. Eerenbeemt, op. cit., blz. 3.

economisch, cultureel en politiek opzicht zag de maatschappij er toen volslagen anders uit. Wereldconjunctuur en wereldeconomie begonnen toen pas te ontstaan. Van internationale werkloosheid als te bestuderen fenomeen kon nog geen sprake zijn. Toch is het naar mijn mening gerechtvaardigd om mutatis mutandis niet alleen onze jaren zeventig en tachtig maar ook de malaiseperiode in de achttiende en negentiende eeuw als een tijd van structurele economische transformatie te karakteriseren.

Evenals zich thans de komst van een verregaand gecomputeriseerde samenleving aankondigt door een drastische vermindering van het aantal conventionele arbeidsplaatsen, zag de achttiende-eeuwse maatschappij in Nederland haar toch al aangetaste traditionele bronnen van bestaan in versneld tempo door de in Engeland begonnen industriële revolutie opdrogen. Wat de arbeidsmarkt betreft zien we ons thans niet met tot enkele regio's of landen beperkte structurele werkloosheid geconfronteerd. De huidige werkloosheid is een internationaal verschijnsel, dat voortkomt uit een proces dat mijns inziens uitsluitend vergelijkbaar is met de industriële revolutie. De industriële revolutie voltrok zich vanwege de geringere mondiale vervlochtenheid der economieën geleidelijker, dat wil zeggen niet in alle latere industrielanden synchroon, maar diachroon had zij hetzelfde effect. Net als toen staan wij aan het prille begin van een nieuw tijdperk waarvan enige signalen al bekend zijn: micro-elektronica, robotisering, DNA-techniek, kernfusie en andere nieuwe energietechnologie. En niet alleen beheersen grote economische onzekerheden de westerse samenlevingen; er is ook sprake van opvallend grote maatschappelijke en culturele onzekerheid, die zo ingrijpend is op alle niveaus dat het geenszins overdreven lijkt om te denken in termen van een komende structurele revolutie.

Analogie der oorzaken

Wat zijn de oorzaken van dergelijke structurele transformatieprocessen? Zijn er, naast vergelijkbare symptomen en toegepaste remedies, ook overeenkomstige oorzaken aan te wijzen? Ik meen van wel. Het Nederlandse verval na de gouden eeuw, dat overigens al tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw begon, werd door een complex van oorzaken geconditioneerd: de oorlogen met het buitenland, een te midden van opkomende economieën geleidelijk verouderende commerciële structuur die niet telkens werd aangepast, het genoegen-nemen-met-minder, het gauwer-tevreden-zijn, kortom de op de dadendrang onherroepelijk volgende slaap van de pionier. De organisatiestructuur van de befaamde Nederlandse stapelmarkt bij voorbeeld, gedurende de zeventiende eeuw de ultima ratio, verwerd in de achttiende eeuw tot een internationale ergernis met nog steeds lucratieve aspecten. Dat lijkt me een essentieel gegeven. De nog altijd beschikbare monopolie- c.q. commerciële voordelen maakten het mogelijk en aantrekkelijk om uit te rusten van het voortrekkerswerk, stonden het toe om — macro-economisch gezien — behaaglijk te vertoeven in een statische samenleving, terwijl de wereld rondom Holland ingrijpend snel veranderde.

In dit complex van oorzaken vertoont zich de werking van de zogenaamde wet van de remmende voorsprong, zoals vooral door Jan Romein beschreven. De Londense gasverlichting, eerst wereldprimeur en vervolgens hinderpaal om tot elektrificatie over te gaan, is een ander voorbeeld van deze wet. De Engelse industrie was in de negentiende eeuw zo toonaangevend geworden dat aan produktiviteitsverbetering en innovatie nauwelijks meer iets werd gedaan. De economische achteruitgang in de Republiek tijdens de achttiende eeuw is vergelijkbaar met de Engelse „decline” in de negentiende eeuw. „Britain, we must say”, aldus de Engelse historicus Hobsbawm 22), „was becoming a parasitic rather than a competitive economy, living off the remains of world monopoly, the underdeveloped world, her past accumulations of

wealth and the advance of her rivals”. „Waren das mutatis mutandis nicht genau die psychischen Faktoren, denen der Pionier des 16. und 17. Jahrhunderts, denen Holland im 18. und 19. Jahrhundert (mit)erlag?”, zo vroeg ik mij in eerder werk af 23). Ik acht het derhalve ook niet toevallig dat Romeins theorie thans weer op de BV Nederland wordt toegepast. Als laatkomend industrieland zette Nederland in de jaren vijftig en zestig de industrie modern op. In de stijl van die tijd, dus grootschalig en gebaseerd op goedkope energie waardoor, naar later bleek, een reus op lemen voeten is ontstaan 24). Nochtans hebben we, in overdrachtelijke zin, de gaslantarens nog niet afgeschreven en bevinden we ons in de niet ongevaarlijke fase van postconsolidatie die elke ondernemer kent.

Een moderne versie van Romeins gedachtengang heeft de Amerikaanse economisch-historicus Charles Kindleberger in 1978 gelanceerd 25). Enige symptomen die volgens Kindleberger ouder wordende volkshuishoudingen kenmerken, zijn:

- a. het zich bezighouden met het verleden in plaats van met de toekomst;
- b. het in toenemende mate denken in bezit/eigendomscategorieën;
- c. de vlucht uit individuele in collectieve verantwoordelijkheid;
- d. de afnemende bereidheid om zich aan de wetten van het marktgebeuren te onderwerpen;
- e. de vlucht in protectionisme en kolonies;
- f. de verschuiving van het zwaartepunt van de activiteit van de producerende naar de financiële sector;
- g. de dalende wil en capaciteit om op structurele veranderingen te reageren en de tanende bereidheid om deze te accepteren.

Het is na de voorafgaande uiteenzettingen niet nodig om de criteria van Kindleberger afzonderlijk op de Nederlandse economie van toen en van nu toe te passen. De conclusie moet luiden dat beide (oude) samenlevingen op significante wijze aan zijn theorie beantwoorden.

Herstelbeleid en de economische wetenschap

In tegenstelling tot de mens kunnen volkshuishoudingen zich weer verjongen. Verjonging impliceert ook voor Nederland overigens niet geringe problemen. Gaat het vanzelf? Is het proces te beïnvloeden? Zijn er recepten die tempo- en intensiteitsregulerend kunnen werken? De economische wetenschap, waarvan vele beoefenaren de werkgelegenheid overigens als het cruciale probleem zien, geeft geen aanleiding tot al te groot optimisme in deze. De deskundigen stellen uiteenlopende diagnoses en hun therapieën zijn moeilijk op een noemer te brengen. W. de Roos bij voorbeeld ziet in de snelle technologische ontwikkeling de voornaamste bron van werkloosheid. Er dient van de groei-obsessie afgestapt te worden en een herverdeling van de beschikbare arbeid (voorlopig) nagestreefd. B. Goudzwaard vraagt zich af of we niet toe moeten naar een „economie van het genoeg”, waarin niet alleen heroriëntatie en stabilisatie in plaats van voortdurende verbetering een centrale plaats innemen, maar het bedrijfsleven ter wille van de werkgelegenheid ook eens moet mogen

22) E. J. Hobsbawm, *Industry and empire*, 1969, blz. 192.

23) J. F. E. Bläsing, *Das goldene Delta und sein eisernes Hinterland 1815-1851. Von niederländisch-preußischen zu deutsch-niederländischen Wirtschaftsbeziehungen*, 1973, blz. 112.

24) V. Langenhoff, Kan achterstand stimuleren?, *Intermediair*, 27 maart 1981 en W. A. Arts, op. cit., blz. 1200.

25) Ch. Kindleberger, The aging economy, Bernhard Harms Lecture, *Weltwirtschaftliches Archiv*, Bd. 114, 1978, aangehaald door G. Bombach, *Betrachtungen zur Schumpeter-Renaissance, Der Volks- und Betriebswirt*, 1981, nr. 12, blz. 14.

kiezen voor arbeidsintensieve investeringen. A. van der Zwan bepleit een specifiek structuurbeleid waarvoor naar mijn overtuiging veel te zeggen valt, maar zijn voorstellen ontmoeten vanwege de grote rol die de overheid daarin inneemt niet onverwacht ook verzet. Schouten uit Tilburg verklaart de economische malaise uit de hoge loonkosten. Hoewel hij zijn oplossing als utopistisch karakteriseert, meent hij toch in een politiek van loonmatiging, belastingverlaging en vooral centraal geleide rendementen het enige (echte) alternatief naast de bestaande traditionele therapieën gevonden te hebben die alle geen probleemoplossend vermogen meer zouden bezitten.

Het laatste gaat mijns inziens in ieder geval op voor een theorie die thans weer en vogue is nadat we haar lange tijd nog alleen maar in leerboeken tegenkwamen, namelijk de theorie van de lange golf (met een duur van 50 à 60 jaar) van de Rus N. Kondratieff. Deze deus ex machina schijnt tot het arsenaal onverslijtbare (mentale) crisisverschijnselen te behoren, ofschoon het aantal geconstateerde lange golfbewegingen waaraan we ons als het ware zouden moeten onderwerpen, niet voldoende is om tot een empirische wetmatigheid te concluderen 26).

Het verwijt dat de economische theorie ons in de steek zou laten, is in principe geen nieuw geluid en ook niet onbegrijpelijk. Malthus onderkende niet dat door de technologische ontwikkeling de produktiviteit zo zou kunnen stijgen als zij deed. De indrukwekkende negentiende-eeuwse descriptie van Marx bezit generlei voorspellingswaarde. De „laissez faire“-economie bleef tijdens de crisisjaren dertig in gebreke. Keynes verdisconteerde de internationale component onvoldoende in zijn stelsel. De moderne groeitheorie gaat uit van een evenwichtig groeiende economie waarin cyclische afwijkingen slechts tijdelijk verstoringen zouden zijn. Terecht heeft G. Bombach recentelijk de neoklassiek geformuleerde rol van de ondernemer in dit stelsel gekritiseerd; de ondernemer zou daarin een soort thermostat zijn die winst maximaliseert bij gegeven vraag, gegeven technologie en andere condities. Aan de andere kant gaan mij de bange vermoedens van J. C. Siebrand te ver dat de economen altijd achter de feiten aan zouden lopen en daardoor zouden lijken op de bekende generaals die precies weten hoe ze de vorige oorlog hadden moeten winnen 27).

Als hulpmiddel bij de beleidsontwikkeling is de economische theorie, net als de economische geschiedenis, echter onmisbaar. Evenmin als de geschiedenis kan de theorie de toekomst voorspellen. Wel kunnen beide helpen de condities van een mogelijke toekomst af te bakenen, onder meer door bezinning op hoekstenen van de economische wetenschap. „Arbeidsverdeling”, aldus bij voorbeeld Adam Smith, „is de motor van economische groei, en het proces van structurele transformatie is de uitdrukking van een toenemende arbeidsverdeling in de maatschappij”. Een heroriëntatie op de Schumpeteriaanse ondernemer zou naar mijn mening ook een nuttige bijdrage aan het herstel kunnen geven. Zoals bekend vormt de innoverende ondernemer de centrale figuur in Schumpeters conjunctuur- en ontwikkelingstheorie en kan

innovatie daarin, als „die Durchsetzung neuer Kombinationen”, op vijf verschillende manieren plaatsvinden:

- a. door de produktie van een nieuw goed of van een nieuwe kwaliteit van een goed;
- b. door de introductie van een nieuwe produktiemethode;
- c. door de verovering van een nieuwe markt;
- d. door de ontdekking van een nieuwe bron van grondstoffen en/of halffabrikaten;
- e. door de introductie van nieuwe organisatievormen 28).

In het Nederland van de zeventiende eeuw was ondernemerschap à la Schumpeter werkelijkheid. De werking van de wet van de comparatieve kostenvoordelen was duidelijk zichtbaar. Men verspilde geen energie aan het produceren van graan omdat het winstgeverder was textiel of schepen te produceren en andere soorten landbouw te bedrijven. Daardoor kon men de oogst plukken van een voordelige ruilvoet 29). Nieuwe organisatievormen? De stapelmarktstructuur, de dienstverlenende activiteiten van de eerste, tweede en derde hand waren uniek in de wereld, om maar te zwijgen van de nieuwe bijpassende financieringsfaciliteiten. Nieuwe produktiemethoden? Het Nederlandse fluitschip wordt als de belangrijkste scheepsbouwkundige innovatie van de zestiende en zeventiende eeuw gezien. Dit scheepstype betekende een cruciaal capaciteitsvoordeel voor de Nederlandse handelsvloot. Maar even goed zouden we hier kunnen gewagen van de industriemolens in de Zaanstreek of de unieke organisatie van het trekschuitensysteem. Aan voorbeelden geen gebrek, doch belangrijker was de mens die erachter stond: geen Jan-Salie-type zoals in de crisisperiode 1780-1848, maar een energieke ondernemer die op deskundige en dynamische wijze inspeelde op de eisen der tijd, nieuwe markten zocht en vond, en nieuwe produkten op innoverende wijze aan de man bracht en daarvoor ook de vrijheid kreeg.

Moeten we ons in de huidige economische malaise weer meer op dat type ondernemer concentreren? Ik denk dat het antwoord bevestigend moet luiden. De recente erkenenis van de tegenwoordige minister van Economische Zaken dat we niet moeten doen alsof de overheid het ondernemen kan overnemen, acht ik een bemoedigend signaal, hoewel ook niet meer dan dat 30). Niet iedereen is er op dit moment in dit land van overtuigd dat de overheid reeds in overeenstemming met eenvoudige historische lessen aan een algemene economische klimaatsverbetering werkt, bij voorbeeld door middel van belastingverlaging en -vereenvoudiging, minder overheidsbemoeienis en meer waardering voor noviteiten en de marktwerking, waaronder die op de arbeidsmarkt. Er zal gericht naar het verleden gekeken moeten worden om niet telkens in eenzijdige denkpatronen terecht te komen. Het is de historicus Harmsen geweest die niet lang geleden erop heeft gewezen dat het proces van steeds meer (kunnen) produceren met steeds minder mensen al tientallen jaren aan de gang is. Juist wat de werkgelegenheid betreft zullen we wellicht moeten wennen aan de gedachte van een „jobless economic growth”, zullen we waarschijnlijk over een nieuwe inhoud van de begrippen werken en vrije tijd moeten willen den-

26) W. J. v.d. Woestijne, op. cit., blz. 11. J. Luiten van Zanden, De lange golven, *Wending*, jg. 35, nr. 6, 1980, blz. 357 e.v. J. J. van Duijn, Kondratieff in de mode, *NRC Handelsblad*, 9 december 1978.

27) G. Bombach, op. cit., blz. 14. M. P. van der Hoek, Eensgezinde economen kunnen het best bij het verkeerde eind hebben, *EW Extra*, 31 oktober 1981, blz. 7. Zeer illustratief hier ook: H. de Vries, op. cit., blz. 21 en H. N. Schaper, Bedrijfsleven moet flexibel kunnen zijn om te overleven, *NRC Handelsblad*, 27 november 1981.

28) P. van Dijk en H. Weijland, Op het breukvlak van twee wetenschappen: een onderzoek naar historische processen vanuit de ontwikkelingseconomie, in: P. Boomgaard (red.), op. cit., blz. 47 en G. Bombach, op. cit., blz. 12.

29) I. Wallerstein zoals aangehaald in voetnoot 17.

30) J. Terlouw, in: Speciale Bijlage, *NRC Handelsblad*, 10 november 1981, blz. 1 en W. Dik, idem, blz. 15.

ken 31). In plaats van als belangrijkste doel van het menselijk bestaan zal arbeid meer moeten worden beschouwd als middel en bovendien als uitwerking van de „plicht” tot persoonlijke ontplooiing.

Conclusie

Laat ik mijn comparatieve beschouwingen met enkele generaliserende conclusies besluiten. Ik wil voorsnog niet zo ver gaan om de aanstelling ad hoc van een interdepartementale staatssecretaris voor historische dimensie aan te bevelen, maar dat er onvoldoende en te weinig kritisch uit de geschiedenis wordt geleerd, lijdt voor mij geen twijfel. Tussen historische wetenschap en politiek ligt een uitermate interessant en nuttig werkterrein braak.

Er bestaat weinig reden tot pessimisme over de lange-termijnontwikkeling van de economie, veeleer reden tot optimisme. De volgende expansieperiode is ongetwijfeld in aantocht. Evenals aan het eind van de achttiende eeuw is het echter aan ons of we de overgangperiode zo kort mogelijk willen houden of ons aan doemdenkers en doemdenken willen overleveren. Want het inzicht dat de achttiende- en negentiende-eeuwse Nederlandse samenleving de signalen van het nieuwe — industriële — tijdperk niet wilde en/of kon begrijpen, moet ons motiveren onze huidige vrees voor nieuwe ontwikkelingen te overwinnen. Ik ben het niet eens met de stelling dat Nederland als klein land niets zou kunnen doen: er zijn altijd oasen in de woestijn (nodig). *Conditio sine qua non* voor nieuwe economische groei is een nieuwe uitdaging en daarvan zijn er meer dan een: het milieu- en energievraagstuk, de vrijetijdsproblematiek, het vraagstuk van nationaal (en internationaal) meer en beter verdeelde welvaart enz.

De vraag is of en wanneer onze samenleving, gestimuleerd door de nodige historische lessen, de op de korte termijn onvermijdelijke en pijnlijke structurele transformatieprocessen durft ondergaan. Daarbij zou, zoals al aangeduid, de overheid de economische motor van een innoverende samenleving, het midden- en kleinbedrijf, meer ruimte en minder subsidies moeten toestaan. De in toenemende mate niet eens meer denkbeeldige mogelijkheid dat meer en meer ondernemers ten gevolge van een te geringe handelingsvrijheid het nastreven van ondernemingsdoeleinden op den duur als onbevredigend c.q. als *gênant* ervaren, zou aanleiding moeten zijn voor een krachtige koerswijziging om daarmee te voorkomen dat de economische werkelijkheid hetzelfde beleid op een veel onaangename wijze afdwingt. In het industrialisatietijdperk gebeurde dat in Nederland rond 1850, ten minste enige decennia later dan mogelijk 32). Het perspectief lijkt me thans gunstiger. Ik deel althans geenszins de sombere boodschap van F. Messing in diens analyse van de Nederlandse economie tussen 1970 en 1980: een land vol zorgen 33), maar prefereer een andere prognose: een samenleving vol hoop. Want als de geschiedenis iets leert dan is het toch wel de wetenschap dat het tij zal keren en, wat op zijn minst even belangrijk is, dat wij het kunnen helpen keren.

J. F. E. Bläsing

31) H. de Witte e.a., *Ander beeld over micro-elektronica, Wetenschapsbeleid*, jg. 3, nr. 9, 1981, blz. 3/5 en F. Messing, op. cit., blz. 117. Voor enige theoretische achtergronden zij hier herinnerd aan W. H. J. de Freytag, *Economische aspecten van vrije tijd*, *ESB*, 3 februari 1982.

32) Uitvoeriger hierover: J. F. E. Bläsing, op. cit., blz. 83 e.v. en id., *Interne en externe oorzaken van de liberalisering der Nederlandse handelspolitiek in het midden van de 19de eeuw*, in: *Maandschrift Economie*, jg. 40, 1976, blz. 322 e.v.

33) F. Messing, op. cit., blz. 92 e.v.